

Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна

Історичний факультет

Кафедра Історії України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Образ Богдана Хмельницького: топоніміка та художня спадщина»

Виконала: Ольховська Катерина Андріївна

студентка IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «Історія та археологія»

Керівник: Захарченко Євген Юрійович,

кандидат історичних наук,

старший викладач кафедри історії України

Рецензент: Любавський Роман Геннадійович,

кандидат історичних наук, доцент

Харків - 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	
РОЗДІЛ 1. ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПОСТАТІ ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ТОПОНІМАХ ТА ПАМ'ЯТНИКАХ	
1.1. Увічнення пам'яті Б.Хмельницького в топонімах	
1.2. Пам'ятники Б.Хмельницькому як об'єкти політики пам'яті в Україні та світі.	
РОЗДІЛ 2. ОБРАЗ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ХУДОЖНІЙ СПАДЩИНІ	
2.1. Образ гетьмана в кіномистецтві	
2.2. Богдан Хмельницький на полотнах українських та зарубіжних митців	
ВИСНОВКИ	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	
ДОДАТКИ.....	

ВСТУП

Однією з ключових проблем, пов'язаних з вивченням історії державотворчих процесів середини XVII століття, є дослідження життя та діяльності Богдана Михайловича Хмельницького, видатного українського військового, політичного та державного діяча, гетьмана Війська Запорозького, творця Української козацької держави. У світлі цієї проблематики важливим є вивчення зародження та розвитку традицій вшанування та увічнення пам'яті Богдана Хмельницького, який завжди був у центрі уваги українського суспільства. Незважаючи на те, що було проведено досить ґрунтовне дослідження різних аспектів життя та діяльності гетьмана, проблема вшанування та увічнення його пам'яті в історіографії розкрита фрагментарно та переважно на рівні довідково-путівникових видань.

Створення музеїв, відкриття пам'ятників та меморіальних дошок, присвоєння імені науковим та навчальним закладам, населеним пунктам, вулицям та іншим соціально-культурним та економічним об'єктам, використання образу в кіномистецтві та театрі - це одні з найбільш дієвих форм вшанування та увічнення пам'яті видатних людей.

Дипломна робота зосереджена на вивченні особливостей вшанування та увічнення пам'яті Богдана Хмельницького в Україні та за її межами, що є важливим елементом у дослідженні та популяризації історії української державності та формуванні національної свідомості та патріотизму серед громадян України. Для досягнення цієї мети будуть використані наукові джерела, періодичні видання, преса та електронні ресурси.

Важливо зазначити, що це дослідження має значний історичний та культурний контекст і може сприяти формуванню світогляду нації та її ідентичності. Тому результати цієї дипломної роботи можуть бути корисними не тільки для науковців та істориків, але й для широкого загалу, який проявляє інтерес до історії та культурної спадщини України.

Отже, головна мета дипломної роботи полягає у вивченні особливостей вшанування та увічнення пам'яті Богдана Хмельницького, що дозволить розкрити значення його діяльності для формування української державності та національної свідомості.

Об'єктом дослідження є політика пам'яті образу Богдана Хмельницького.

Предметом дослідження є комплекс заходів з увічнення пам'яті образу Богдана Хмельницького в культурі.

Метою нашої роботи є дослідити процеси закарбовування образу Б. Хмельницького в політиці пам'яті українців та світової спільноти

Завдання курсової роботи:

1. Проаналізувати пам'ятники, що встановлювалися як честь гетьману..
2. Визначити як використовується образ Хмельницького в кіномистецтві.
3. Проаналізувати пам'ятки українських та зарубіжних митців, визначити характер використання в них образу Хмельницького.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених у роботі завдань було використано теоретичні методи дослідження: класифікація, вивчення, аналіз та узагальнення наукових результатів з дослідження теми дипломної роботи.

Історіографія. У філософській та антропологічній традиції пам'ять загалом позначається як комплекс міфів, традицій, вірувань, уявлень про минуле, що поділяються даною спільнотою. Наслідуючи в цьому сенсі за антропологами і соціологами, історики, які відтворювали концепт колективна ментальність, що йде від школи «Анналів», стали використовувати поняття колективної пам'яті. Нарешті, у 90-х роках минулого століття німецький історик-єгиптолог Я. Ассман представив теорію культурної пам'яті, яку він назвав «історією пам'яті». Він обґрунтував важливе розрізнення двох типів відтворення образів минулого.

Перший – «жива» комунікативна пам'ять – виникає в інтерактивному контексті людських взаємодій у повсякденній сфері. Це свого роду усна традиція, заснована на досвіді безпосередньо пережитого та культивуванні спогадів протягом життя трьох поколінь: діти – батьки – діди. Така пам'ять історично недовговічна (80-100 років), слабо формалізована, практично не має соціально

запропонованих інструментів та способів фіксації свого змісту (коротко зазначимо, що, за всієї евристичності ідеї, реальність пам'яті не вкладається в цю схематику: вказана поколінська тріада, як носій конкретного мнемічного обсягу, може бути виділено лише умовно, тому що зміна поколінь - безперервний та нерозривний процес; багатокомпонентний за змістом феномен і його тематично різні локуси мають різну динаміку; в силу сказаного ці локуси можуть купуватися, піддаватися соціокультурній амнезії (забуттю), ситуативно відроджуватися і т. д., як у межах однієї, так і кількох – не обов'язково трьох – поколінських генерацій.

Другий тип Я. Ассман визначає як «культурна пам'ять», яка має більш формалізований характер, виникає з соціокультурних потреб тривалої трансляції змісту та фіксується на семіотично «щільних», стабільних носіях у формах обрядів, свят, урочистих церемоній, пам'ятників, музейних експозицій та наукових праць.

Однак такий підхід не знімає проблеми співвідношення історично об'єктивного та контекстуально-довільного у текстах пам'яті. Адже і в комунікативному, і в культурному (за Ассманом) типах пам'яті є і подвійна основа, і її трансформація в мнемічні образи. За всієї формалізації культурної пам'яті, вона створюється, використовується, переживається, реінтерпретується і коригується через живі (аналогічно комунікативному типу) людські практики.

Останні десятиліття намітився підвищений інтерес до вивчення таких мовних одиниць, які можуть відбивати як універсальні, і національні особливості сприйняття навколишньої дійсності. З цілого ряду наук, які вивчають ті чи інші аспекти мови, виділяють ономастику (наука про власні імена) та її розділи – топоніміку та антропоніміку.

Дисципліна топоніміка займається вивченням походження, значення та еволюцією географічних назв. Географічні назви завжди мають історичне походження, а їх виникнення, розвиток та зникнення пов'язані зі загальним курсом історичних подій в конкретному регіоні. Топоніміка дозволяє відслідковувати процеси переселення, зіткнень та асиміляції племен та народів,

і може багато розповісти про унікальні риси розвитку цих спільнот. У топоніміці регіону відбиваються найважливіші етапи історії культури народу, що її створив, і виявляються мовні закономірності, у зв'язку з чим ойконімія представляє інтерес для дослідження як історикогеографічний матеріал та як лінгвістичний джерело. Важко уявити собі сучасний світ без географічних назв. Кожен топонім несе різноманітну інформацію: історичну, географічну, лінгвістичну, оскільки географічні імена – це свідчення історичних умов епох, коли вони виникали, формувалися та поширювалися.

Структура роботи: робота має вступ, два розділи, висновки, список використаних джерел. Загальний обсяг роботи 61 сторінка.

РОЗДІЛ 1. ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПОСТАТІ ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ТОПОНІМАХ ТА ПАМ'ЯТНИКАХ

1.1. Увічнення пам'яті Б.Хмельницького в топонімах

Коли ми говоримо про історію нашої країни, неможливо не згадати імена видатних осіб, які зробили неймовірний внесок у її розвиток. Одним з таких легендарних героїв української історії є Богдан Хмельницький – полководець, гетьман, національний герой України.

Увічнити пам'ять Богдана Хмельницького – значить підтримувати зв'язок зі своєю історією, зберігати спадщину наших предків, підтримувати національну свідомість. Адже назви вулиць, міст, населених пунктів є не тільки простими словами, а й символами нашої історії та культури.

Одним із способів вшанування пам'яті Богдана Хмельницького є надання його імені населеним пунктам, вулицям, проспектам, площам або соціально-культурним об'єктам.

Наприклад, для відзначення історичної події - 300-річчя об'єднання України та Росії - та визнання внеску видатного державного діяча та полководця Богдана Хмельницького перед українським і російським народами, у 1954 році місто Проскурів було перейменовано на Хмельницький та область Кам'янець-Подільську перейменовано на Хмельницьку за указом Президії Верховної Ради Української РСР від 16 січня 1954 року.

У жовтні 1943 року місто Переяслав в Київській області було перейменовано на Переяслав-Хмельницький. Однак у жовтні 2019 року Верховна Рада прийняла рішення перейменувати місто знову на Переяслав. Рішення було підтримане 267 народними депутатами.

Український інститут національної пам'яті розглядає перейменування міста на Переяслав-Хмельницький як прояв ідеології радянської пропаганди. Це перейменування мало на меті відзначення Богдана Хмельницького як великого сина українського народу та основоположника союзу російського та

українського народів. Замість цього, радянська влада перетворила його на символ українсько-російської дружби та намагалася винести на маргінес постать українського гетьмана як лідера Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття та творця української держави - Гетьманщини.

Повернення Переяславу його історичної назви є одним із кроків, які мають допомогти у подоланні колоніальної радянської спадщини та очищенні національної пам'яті українського народу від радянських ідеологічних нашарувань про спільне походження, історію, культуру "братніх російського та українського народів".

Тим не менш, в Україні ім'я Богдана Хмельницького носить низка вищих навчальних закладів, зокрема Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Національна академія державної прикордонної служби імені Богдана Хмельницького, військовий інститут артилерії при Сумському державному університеті та Мелітопольський державний педагогічний університет.

Також пам'ятають Хмельницького і в назвах промислових та культурних об'єктів. Наприклад в Переяславі ім'я Богдана Хмельницького носить фабрика художніх виробів, що відтворює стародавні узори на сучасних виробках художнього ткацтва та вишивки, у Черкаській області це Корсунь-Шевченківський верстатобудівний завод.

Серед соціально-культурних об'єктів, у Львові - це парк культури і відпочинку імені Богдана Хмельницького, у Кривому Розі – палац культури, у Кропивницькому – площа. У 1995 році у місті Чигирин відкрито музей Богдана Хмельницького.

Ім'ям Богдана Хмельницького в Хмельницькій області названі вулиці в містах Хмельницькому, Ізяславі, Славуті, селищах міського типу Білогір'я, Летичів, Теофіполь та інших. Вулиці Богдана Хмельницького є в селах Кушнірівська Слобідка та Чернява Волочиського району, селі Крупець Славутського району, селі Монастирок Ярмолинецького району, селі Шпичинці Хмельницького району, селі Цикова Чемеровецького району.

Не оминули вшануванням великого полководця й інші міста України. Вулиця Богдана Хмельницького є в:

Автономній Республіці Крим - Керч, Сімферополь, Севастополь;

У Вінницькій області розташовані міста Вінниця, Іллінці (які отримали свою назву 10 січня 1987 року після об'єднання сіл Джупинівка та Морозівка з містом Іллінці), Жмеринка та Погребище.

У Волинській області знаходиться місто Луцьк, вулицю якого перейменували на ім'я Б. Хмельницького відповідно до рішення міської виконавчої ради від 16 січня 1954 року з нагоди 300-річчя Переяславської угоди.

Дніпропетровська область має місто Дніпро, де також знаходиться проспект Б. Хмельницького, який було перейменовано у 2015 році в рамках декомунізації України.

У Донецькій області розташоване місто Костянтинівка, а також у місті Донецьк знаходяться проспект і бульвар імені Б. Хмельницького. У Житомирській області розташовані міста Житомир та Коростень.

Житомирська область - Житомир, Коростень

Запорізька область – м. Запоріжжя, у м. Мелітополь є проспект Б.Хмельницького. У 1954 році по всій Україні широко святкувалося 300-річчя Переяславської ради. У зв'язку із цим 14 травня 1954 року, «враховуючи чисельні прохання громадян Мелітополя», мелітопольський міськвиконком затвердив створення проспекту Богдана Хмельницького, до складу якого ввійшли Якимівська вулиця та ділянка вулиці Воровського. Також в цей же день міськвиконком затвердив створення площі 300-річчя возз'єднання України з Росією[2], в результаті чого з'явився претендент на найдовшу адресну назву в Мелітополі, проте назва за цією ділянкою не закріпилася, і незабаром зникла з міської топоніміки.¹ Івано-Франківська область - м. Івано-Франківськ (свою

¹ Крылов Н. В. Улицы Мелитополя: историко-географический словарь. Мелитополь : Издательский дом МГТ, 2011. 72 с.

назву вулиця отримала в 1954 році), м. Калуш (свою назву вулиця отримала 14.03.1947);

Місто Київ включає в себе Деснянський та Шевченківський райони, які були названі відповідно в 1965 та 1993 роках. Крім того, до Київської області належать міста Біла Церква, Бориспіль та Бровари. Місто Кропивницький знаходиться в Кіровоградській області, а Львівська область включає міста Львів, Дрогобич, Золочів, Краковець, Старий Самбір та Стрий. Миколаївська область включає мікрорайони Тернівка та Широка Балка у місті Миколаїв. Одеська область включає міста Одеса та Білгород-Дністровський. У Полтавській області знаходяться міста Кременчук та Полтава, де знаходиться бульвар Б. Хмельницького. Місто Конотоп знаходиться в Сумській області, а Тернопільська область включає місто Тернопіль. Харківська область включає місто Харків, де вулиця отримала свою назву у 1953 році, а також бульвар Б. Хмельницького. У Херсонській області знаходиться місто Херсон, а у Черкаській області – Черкаси та Сміла, які були названі відповідно у 1957 році. Чернівецька область включає місто Чернівці.

Вулиці названі ім'ям Богдана Хмельницького є і в російських містах, таких як – Абакан, Астрахань, Благовещенськ, Вороніж, Іваново, Іркутськ, Калінінград, Липецьк, Новокузнецьк, Новосибірськ, Новочеркаськ, Норильськ, Омськ, Перм, Таганрог, Салават, Санкт-Петербург, Саранськ, Уфа, Хілок, Чебоксари, Челябінськ.

В Республіці Білорусь вулиці Б.Хмельницького є в Мінську та Гостомелі, в Казахстані в містах Алмати та Астана.

Висновуючи з усього вищезазначеного, можна сказати, що комеморація Богдана Хмельницького почалася ще в ХІХ столітті, але набула широкого розповсюдження після Другої світової війни та незалежності України в 1991 році. Історична постать Богдана Хмельницького визнана багатьма українськими громадами та державою, як символ національної незалежності та визвольної боротьби. Це відображено в численних назвах вулиць, площ, музеїв, парків, пам'ятників, а також в іменах населених пунктів.

Багато міст та сіл по всій Україні носять ім'я Богдана Хмельницького, вулиці з цією назвою можна знайти у більшості областей України, а також в ряді міст Росії, Білорусі, Казахстану. Водночас, існують обґрунтовані критичні погляди на діяльність Богдана Хмельницького, зокрема, на його взаємовідносини з євреями та іншими національностями. Однак, незалежно від цього, визнання Богдана Хмельницького як визвольного героя і символу національної історії залишається актуальним для багатьох українців.

1.2. Пам'ятники Б.Хмельницькому як об'єкти політики пам'яті в Україні та світі.

Пам'ятні монументи - найбільш явний, зримий і вагомий вираз історичної пам'яті. Особливо явно це висвічується в переломні моменти історії народу та держави, коли не тільки його майбутнє, а й минуле стає невизначеним та непередбачуваним. І такі періоди нерідко переростають у «війну пам'яток»: масове повалення колишніх і не менш масове встановлення нових монументів або ж, що зустрічається набагато рідше, переосмисленням, «перекодуванням» пам'ятників, що вже є.

Окрім того, символічне навантаження пам'ятника з часом може бути відкореговане, переартикульоване. Наприклад, пам'ятник Богдану Хмельницькому встановлений у 1888 році на Софійській площі Києва як символ «возз'єднання Росії з Україною» було дещо змінено у 1919 та 1924 роках (пам'ятні таблички «Волим під царя східного, православного" та "Богдану Хмельницькому єдина неподільна Росія" замінені на «Богдан Хмельницький 1888») та репрезентовано сенсові навантаження гетьмана, як борця за незалежність України.

Таким чином, пам'ятник – це не лише естетична домінанта культурного ландшафту. Монументи несуть у собі потужне семантичне навантаження, що залишається злободенним, оскільки зачіпає темпоральні підстави буття людини. Тому створення та встановлення пам'ятників, їх естетичні переваги, втілюваний у яких художній образ, мають величезне громадське значення, що накладає

відповідальність як замовника, і художника. Особливо актуально це в наш час, коли технології виготовлення пам'яток спрощуються і стають доступними.

Діалогічна природа історичної пам'яті несе в собі ще одну дуже важливу властивість, що відрізняє справжній діалог з минулим від какофонії безлічі сконструйованих історичних інтерпретацій, що ширяться, які намагаються не почути, а перекричати один одного. Справжній діалог можливий лише в єдиному сенсовому просторі, здатному ув'язати різноманітність різних точок зору та оцінок подій минулого. Такий простір утворює апофатичний обрій історичної правди, істини того, що було, збулося і тим самим визначило те, хто ми є. І в такому діалозі є плідними навіть розбіжності. Адже якщо заперечення коректні, всі вони просувають розуміння правди історії, показують її складний, багатовимірний характер.²

Ідеологічне навантаження пам'ятника, як зазначалося вище, пов'язана, головним чином, з фактом його встановлення, в якому імпліцитно затверджується правильність об'єкта меморизації, його важливість, ідентифікаційна значущість, гідна увічнення, що має надавати монументу піднесеного і навіть сакрального характеру. Таким чином, представлений у пам'ятнику історичний авторитет підкріплює аподиктичний характер базових постулатів дискурсу влади. Разом з тим, ідеологічна витриманість зображень вимагає однозначності в їх інтерпретації, що призводить до формування певного канону. Причому переважна панування ідеологеми веде до вихолощування художнього змісту пам'ятника, тенденції до схематизації канону, який стає все більш звичним і пізнаваним, перетворюючись на простий меморативний знак. Паралельно з цим відбувається і сплюснення сприйняття історичної реальності до простої чорно-білої схеми.

У свою чергу, конструктивізм щодо минулого не є лише засобом виправдання та утвердження актуальної для влади ідеології. Історичні конструкти спрямовані, передусім, формування бажаного змісту національної

² Schudson M. The present in the Past versus the Past in the Present // Communication. 1989. № 11. P. 105-113.

ідентичності людини. У руслі конструктивізму подібна ідентичність зводиться до самосвідомості людини і являє собою впроваджені у свідомість колективні міфи про спільне походження та загальну історичну пам'ять і засновані на них спекуляції про національний характер, менталітети і т. п. Конструкція з таких міфів викликає почуття групової згуртованості і здатна людей на спільні події.

Конструктивістський підхід до історії передбачає зведення пам'яті до набору окремих семантичних одиниць: особистостей, фактів, подій, з яких можна скласти той чи інший текст, що визначає зміст та ціннісні орієнтири національної ідентичності. При цьому пам'ятники та монументи можна розглядати як маніфестації таких одиниць, своєрідні ілюстрації до подібного тексту або навіть його титульні листи.

У монументальному мистецтві зберігся образ Богдана Хмельницького. Цьому свідчать безліч пам'ятників, присвячених Богдану Хмельницькому, які були встановлені у різних населених пунктах України та за її межами. Першим твором скульптури, присвяченим гетьману України, був пам'ятник у місті Києві, який було відкрито в 1888 році з нагоди 900-річчя Хрещення Київської Русі. Тривалий час це був єдиний пам'ятник ушанованому українському державотворцю.³

Наміри спорудити пам'ятник Богдану Хмельницькому виникли на початку 1840-х років. У статті «Пам'ятник Богдану Хмельницькому», надрукованій в «Киевской старине» можемо знайти інформацію, що «думка про спорудження пам'ятника визволителю Малоросії виникла майже одночасно з підвищенням уваги до південно-руської старини в гуртках київських вчених, яскравим представником якого був М.О. Максимович.». Текст статті наведено в Додатку А.⁴

У 1844 році генеральний консул Російської імперії в Ломбардо-Венеціанському королівстві В. Фрейганг написав доповідну записку «Про

³ Олійник В. Пам'ятник Богдану Хмельницькому : історія та міфи спорудження. URL : [http:// na-skryzhalyah.blogspot.com/2016/06/blog-post_3.html](http://na-skryzhalyah.blogspot.com/2016/06/blog-post_3.html)

⁴ Пам'ятник Богдану Хмельницькому. Киевская старина. Т. 22. К : Типографія Г.Т. Корчак-Новацького. 1888 р., с.145-146

слов'янство», в якій висловив ідею про створення пам'ятника в Переяславі. За його планами, пам'ятник мав бути у формі гетьмана, під яким були потоптані папська тіара, турецький бунчук і польський орел.

В кінці 1851 року, Олександр Бодянський, секретар Московського товариства історії та старожитностей Російської імперії, надіслав лист імператору Олександру II щодо будівництва пам'ятника Богдану Хмельницькому в Києві. А 1859 року професор М. Максимович у листі до академіка М. Погодіна, виданому в альманасі «Українець» наголошував наступне: «Коли побачивши московський Кремль милуюсь чудовим витвором Мініна та Пожарського, то завжди кажу собі: «навіщо до сих пір немає ні в Києві, ні в Переяславі подібного пам'ятника визволителю Малоросії від того ж самого іга, що тягнулося над нею, що довше ніж над Москвою!».⁵

На початку 60-х польський письменник Михайло Грабовський, який стояв, в принципі, на позиціях українофільства, але засуджував селянські заворушення в Речі Посполитій, прирівняв Богдана Хмельницького до Пугачова. У статті у відповідь М. Грабовському Михайло Володимирович Юзефович виразився так: «Ні, п. Грабовський! Історичне місце Хмельницького не там, де ви його вказуєте: його місце - на Софійській площі Києва, на бронзовому коні в обладунках вождя народного, що вказує мечем на схід, і цим рухом руки вирішуючи долю Польщі».⁶

Комітет з установки пам'ятника Б. Хмельницькому, очолив М. Юзефович. Михайло Володимирович замовив відомому скульптору Михайлу Йосиповичу Мікешину підготувати проект пам'ятника. Мікешин відповідав побажанням свого замовника і створив композицію, яка мала яскравий контраст. У цій композиції кінь Богдана Хмельницького насувається на польського шляхтича, єврея-орендаря та єзуїта, стоячих на скелі, перед якою група людей з різних регіонів слухає пісню сліпого кобзаря. На п'єдесталі були відображені барельєфи

⁵ Там само

⁶ Юзефович М. Відповідь Грабовському про Литву і західні губернії. День, 1862, № 26.

битви під Збаражем, Переяславської Ради, а також сцени в'їзду козацького війська на чолі з Хмельницьким до Києва.

В 1869 проект отримав найвище твердження, після чого в 1870-му була відкрита всеросійська підписка на спорудження пам'ятника. Тоді ж було засновано спеціальний комітет із встановлення пам'ятника, головою якого став Юзефович.

Одночасно почалися пошуки місця, де мав стояти монумент. Висловлювалися різні думки: одні пропонували встановити на площі біля Університету, інші – у сквері біля Золотих Воріт чи біля Міського театру, треті – на Бессарабській площі, через що вона у 1869–1881 роках навіть називалася площею Богдана Хмельницького. Нарешті, було ухвалено рішення встановити пам'ятник на Софійській площі, як на одній з найбільш жвавих завдяки прощу Бога.

За контрактом скульптор Мікешин мав виготовити статую до 1 травня 1875 року, але в скульптора виникли проблеми з орендою майстерні, через що гіпсові оригінали для виливки він зміг здати завод лише навесні 1878 року. Під час огляду цих оригіналів Олександр II затвердив, щоб пам'ятник складався лише з однієї кінної фігури Хмельницького, без лежачого під ногами коня поляка, єзуїта та єврея. У серпні 1880 року статую відлили на петербурзькому заводі Берда і доставили до Києва.

Наразі комітет зіткнувся з проблемою постаменту. Коли 1873 року замовляли статую, то припускали, що з надходжень нових пожертвувань будуть поступово виготовляються та інші частини пам'ятника. Але самарський голод, герцеговинське і болгарське повстання, що настав за тим, сербсько-турецька і російсько-турецька війни відвернули увагу суспільства, внаслідок чого підписка була майже забута. До 1880 року організатори мали в своєму розпорядженні лише незначні кошти, які б вистачили на недорогий постамент без будь-яких барельєфів. Поки думали-радилися, статую Богдана Хмельницького, розібрану на окремі частини, завантажили у дворі присутніх місць.

Комітет розглянув кілька проектів. По одному з них, голий кам'яний постамент, позбавлений будь-якої художньої привабливості, повинен бути обсіпаний землею і облицьований дерном, що надало б йому вигляду кургану, у роді скіфських, як тоді пишномовно висловлювалися, "німих свідків подвигів і слави козацької". Цей проект навіть отримав схвалення Олександра II, але при найближчому розгляді техніками-фахівцями відкинуто через свою неміцність.

Другий проект, складений академіком-архітектором Віктором Івановичем Сичуговим, передбачав постамент у вигляді кургану з неотесаного каміння. Ця пропозиція організаторам сподобалася значно більше, але все-таки було відкинуто через брак коштів.

Тоді Сичугов запропонував встановити постамент у вигляді чотиригранної піраміди із гранітних плит. Такий постамент був цілком коштом, тим більше, що в розпорядження комітету Київське кріпосне інженерне управління відпустило 30 кубічних сажнів (291,38 куб. метрів) гранітного, наполовину тесаного каменю, що залишився від будівництва ланцюгового мосту. Були складені докладні кошториси та креслення, які комітет направив на Високе твердження.

Відповідь була бентежною: у 1883 році Олександр III наказав, щоб пам'ятник Богдану Хмельницькому був влаштований у вигляді кургану з необтесаного гранітного каміння неправильного вигляду. Приступивши до виконання Найвищої волі, організатори зіткнулися з катастрофічною нестачею коштів з одного боку, а з іншого – жоден з київських архітекторів не брався за будівництво необхідного кургану через новизну та складність завдання.

І лише у жовтні 1885 року київський міський архітектор Володимир Миколайович Ніколаєв взявся за керівництво роботами та склав докладні проект та кошторис на 12000 рублів. У березні 1886-го пропозиції Миколаєва були найвищо затверджені, після чого Державне казначейство відпустило на встановлення постаменту необхідну кошторису суму. Роботи вели ще два роки. Зрештою, у липні 1888-го відбулося урочисте відкриття монумента.

Замість запланованих барельєфів Мікешиного постаменту, були встановлені плити з написами, що говорили про підтримку царя східного та

Богдана Хмельницького як частини Росії. У 1919 та 1924 роках ці плити були замінені на напис "Богдан Хмельницький. 1888", який існує донині.

Стосовно хронології створення пам'ятників Богдану Хмельницькому, він проходив у дві "хвили". Перша з них відбулася в 1954 році, коли Україна святкувала 300-річчя Переяславської ради. Гетьмана Богдана Хмельницького вшановували як ініціатора "політичного союзу" України та Росії. З того часу й до кінця 1980-х років, пам'ятники гетьману почали з'являтися в містах та селах України за типовими проектами.

Хмельницького підстроїли під ідеологію комуністичного режиму як прихильника "возз'єднання України з Росією". За кількістю встановлених пам'ятників на території України, Богдан Хмельницький займає друге місце після Тараса Шевченка.

Вже за часів незалежності Україною прокотилася друга «хвиля» спорудження пам'ятників Богданові Хмельницькому – вже як державотворцю, видатному політику, полководцю. На сьогоднішній день в Україні встановлено понад 100 пам'ятників Б. Хмельницькому. Хоча в територіальному відношенні вони розташовані по всій території нашої держави, найбільша кількість зосереджена на Черкащині, Хмельниччині, Дніпропетровщині, Запоріжжі та Львівщині. Існують також міста-рекордсмени за кількістю встановлених пам'ятників Богдану Хмельницькому – Хмельницький (5 пам'ятників), Черкаси (3 пам'ятники), Київ, Жовті Води, Кривий Ріг (також по 3 пам'ятники в кожному).⁷

На Черкащині, що є батьківщиною гетьмана, загалом споруджено 8 пам'ятників. Відкриття першого погруддя відбулося у Суботіві 1954 р. На його місці у 1995 р. встановлено нове погруддя роботи скульптора Е. Кунцевича.

У 1967 р. відкрито пам'ятник Б. Хмельницькому у Чигирині на вершині Замкової гори (скульптори О. Олійник та М. Вронський, архітектор В. Гнєзділов). Його висота сягає 18,6 м. У поліфігурній скульптурній композиції

⁷ Мельниченко В.М. Форми вшанування та увічнення пам'яті Богдана Хмельницького. Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». Черкаси. 2015. № 22. С. 26–29.

відображено окремі епізоди боротьби українського народу за своє визволення. У Чигирині, на території школи № 1 імені Богдана Хмельницького, також встановлено погруддя гетьманові У Черкасах перший пам'ятник Б. Хмельницькому споруджено у 1954 р. у Соборному парку (на той час – Першотравневому); зараз його перевстановлено на території міського водоканалу.⁸

З нагоди 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького було встановлено ще один пам'ятник гетьману біля палацу культури "Дружба народів". Це завершило загальну ідею композиції на площі Богдана Хмельницького. П'ятиметрова бронзова фігура (скульптори А. Шаталов, А. Фуженко, архітектори Т. Довженко, В. Дмитренко) встановлена на постаменті із гранітних блоків із написом «Гетьман України Зіновій Богдан Хмельницький. 1595-1657».⁹

Пам'ятник-погруддя Б. Хмельницькому скульптора І. Фізера у 2015 р. відкрито перед центральним корпусом Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (він прийшов на зміну тимчасового погруддя із нетривких матеріалів). На Черкащині пам'ятники Б. Хмельницькому встановлено також у містах Сміла, Корсунь-Шевченківський та в с. Іркліїв (Золотоніський район).¹⁰

В Автономній Республіці Крим пам'ятник роботи Т. А. Державіна та І. Ф. Стаднюк встановлено у м. Сімферополь у 1954 році.

У 1966 році в місті Хмільник, Вінницької області було встановлено один пам'ятник, а саме гетьману Богдану Хмельницькому. До 1970 року у Вінницькій області було встановлено ще три пам'ятники у селах Гостинне, Кукавка та Неменка. У Волинській області вже у 1954 році було споруджено чотири пам'ятники гетьману Богданові Хмельницькому у містах Берестечко, Ковель,

⁸ Там само

⁹ Соса П.П., Березняк Г.І., Мельниченко В.М. Пам'ятки Черкас. Черкаси, 1998. С 18-19

¹⁰ Мельниченко В.М. Форми вшанування та увічнення пам'яті Богдана Хмельницького. Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». Черкаси. 2015. № 22. С. 27.

Любомль та Рожиці. У місті Дніпро пам'ятник гетьману було встановлено у 1953 році у парку, що носить ім'я Богдана Хмельницького.

Донецька область також приєдналася до збереження спадщини гетьмана. У Донецьку в 1954 році, до 300-річчя Переяславської ради, було встановлено пам'ятник у сквері біля БК "Ювілейний" на вулиці Великій Магістральній. Автором бронзової кінної фігури гетьмана став донецький скульптор Павло Павлович Гевеке. У місті Кальміуське та Українську також були встановлені пам'ятники гетьману у 1954 році та 1964 році відповідно. Крім того, у різних районах Дніпропетровської області було встановлено декілька пам'ятників Богдану Хмельницькому у різні роки. У місті Апостолове на вулиці Лесі Українки пам'ятник було встановлено у 1967 році, у місті Жовті Води було встановлено три пам'ятники у 1960 році, а також у парку "Слави" був встановлений пам'ятник Героям визвольної війни українського народу 1648—1954 років (Б. Хмельницькому, І. Богуну, М. Кривоносу) у 1960 році. У місті Кривий Ріг також було встановлено три пам'ятники гетьману в 1954 році. У селі Богданівка, що знаходиться в Павлоградському районі, пам'ятник було встановлено у 1975 році. У селах Жовте, Грушівка, Мар'ївка та Новоюлівка також були встановлені пам'ятники гетьману у різні роки.

Усі ці пам'ятники є свідченням важливості і значущості гетьмана Богдана Хмельницького для історії та культури України. Вони зберігають пам'ять про його життя та діяльність, а також нагадують нам про важливі події в історії нашої країни. Більшість з цих пам'ятників були встановлені у другій половині ХХ століття, але вони досі залишаються популярними серед туристів та місцевих жителів.

У Житомирській області, у місті Коростень на вулиці Б. Хмельницького та в селі Романівка (Романівський район), встановлено невелике погруддя гетьмана. Пам'ятник у Романівці було встановлено скульптором Н. Нечуйвітером у 1967 році.

У Закарпатській області пам'ятники Богдану Хмельницькому встановлені у місті Виноградів, селі Буштино (Тячівський район) у 1961 році, селі Солотвино (Тячівський район) у 1954 році та селі Драгово (Хустський район).

У Запорізькій області, на острові Хортиця, встановлено пам'ятний знак на честь першої перемоги Богдана Хмельницького над поляками. У місті Запоріжжя в 1995 році було споруджено пам'ятник, а у місті Мелітополь в 1954 році пам'ятник був створений скульптором А. Шарафутдіновим. У місті Токмаку також у 1954 році був встановлений пам'ятник гетьману.

У Івано-Франківській області, у місті Рогатин та в селі Залуква (Галицький район) пам'ятники Богдану Хмельницькому були встановлені у 1955 та 1964 роках відповідно. У місті Нижнів (Тлумацький район) пам'ятник був споруджений у 1969 році. У селі Тужилів (Калуський район) також у 1969 році було встановлено пам'ятник гетьману.

У Київській області, у парку імені Т. Г. Шевченка в місті Білій Церкві, у 1983 році до 950-річчя міста, було встановлено пам'ятник Богдану Хмельницькому. Скульптуру виготовили в ливарному цеху заводу "Сільмаш" ливарниками П. Вовчком та І. Гаврилюком та інженером-технологом В. Гусевим за моделлю заводського художника В. Губрія.

У Кіровоградській області, у місті Кропивницькому, пам'ятник Богдану Хмельницькому був встановлений у 1995 році. Авторами пам'ятника є скульптори А. Гончарук, О. Гончар та М. Вронський та архітектор А. Губенко.

У Львівській області пам'ятники встановлено у м. Львів, м. Городок, м. Добромиль, м. Жидачів, м. Мостинська, м. Перемишляни, м. Рава-Руська, м. Самбір, м. Сокаль, м. Стрий, м. Ходорів, смт. Брюховичі, смт. Дашава, смт. Меденичі, с. Велика Сушиця, с. Володимирці, с. Заболотці, с. Зубра, с. Корчин, с. Кунін, с. Поздимир, с. Стрілки, с. Топорів.

Пам'ятники Богдану Хмельницькому є не тільки в Україні. Наприклад, у місті Гостомель, Республіка Білорусь, з яким був пов'язаний гетьман, у 1958 році було відкрито пам'ятник. У білоруському місті Вітебську ще в дорядянські часи такий пам'ятник було споруджено на благодійні, але під час Другої світової

війни він був демонтований гітлерівцями. На території Російській Федерації відомо про два пам'ятники Богдану Хмельницькому у Білгородській області та в Омську.

У 1958 році в селі Захарівка Миколаївської області було зведено пам'ятник Богданові Хмельницькому. У місті Кілія Одеської області пам'ятник, розроблений скульптором Олександром Князиком та архітектором Володимиром Глазиріним, було відкрито 24 серпня 2002 року. У 1962 році у місті Кобеляки Полтавської області було споруджено пам'ятник Богдану Хмельницькому, автором якого є Іван Кавалерідзе. У Рівненській області пам'ятники були встановлені у 1953 році в місті Рівне та у 1957 році в смт. Мізоч. У Сумській області пам'ятники було встановлено у місті Дружба в 1954 році, у Ромнах (споруджений у 1953 році), в с. Д'яківка споруджено у 1965 році. У місті Тернополі Тернопільської області пам'ятник було відкрито 22 червня 1999 року, у місті Збаражі його встановлено у 1954 році (скульптор Я. Чайка, архітектор В. Скочеляс), а в місті Кременці - у 1954 році. Крім того, пам'ятники Богдану Хмельницькому є в смт. Товстому, смт. Людвище, с. Рогачин, с. Раштівці, с. Синьків (Богданівка), с. Скорики. У 1954 році у селі Бессарабівка Харківської області було споруджено пам'ятник, а в Херсоні - у тому ж році. За даними на 1990 рік, на Чернігівщині було встановлено 5 пам'ятників Богдану Хмельницькому: в обласному центрі місті Чернігові, містах-райцентра Бахмачі, Борзні та Новгород-Сіверському, а також у селищі Олишівці Чернігівського району. У 1993 році в Ніжині було встановлено пам'ятник, а в Новгороді-Сіверському - у 1961 році.

Тож, з огляду на вище сказане можна зробити висновок про високу значимість та поширеність пам'яток, присвячених гетьману України, на всій території України та за її межами. Спорудження пам'ятників та встановлення назв на честь Богдана Хмельницького є важливим елементом матеріальної культурної спадщини, який сприяє збереженню та популяризації історичної спадщини України та її героїв. Це свідчить про визнання ролі та значення Богдана Хмельницького як видатної постаті в історії України.

РОЗДІЛ 2. ОБРАЗ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ХУДОЖНІЙ СПАДЩИНІ

2.1. Образ гетьмана в кіномистецтві

Сучасні дослідження історичної пам'яті мають міждисциплінарний характер, акумулюючи результати наукової роботи у сфері психології, літературознавства, історії, соціології, мистецтвознавства, культурології та багатьох інших галузей гуманітарного знання. З одного боку, така ситуація, описана А. Асман у її роботі «Нове невдоволення меморіальною культурою»¹¹, породжує досить обґрунтовану критику, пов'язану з тематичною надмірністю, відсутністю методологічної єдності у сфері історичної пам'яті: «... дослідження пам'яті можуть стати непослідовним і розсіяним полем, що характеризується безліччю різних термінологій, а не загальною, загальноприйнятою концептуальною основою»¹².

З іншого боку, орієнтація на змістовно-інструментальний потенціал різних наук, прагнення демонстрації епістемологічних можливостей різних підходів до осмислення пам'яті можуть розглядатися як «джерело інтелектуальної життєздатності меморіальних досліджень»¹³. Так чи інакше, сфера наукового знання, пов'язана з вивченням культурної пам'яті, продовжує активно розвиватися і вшир (за рахунок хронологічної, тематичної проблемної диверсифікації), і вглиб (за рахунок дисциплінарної варіативності). Саме в руслі такого роду трендів розвивається дуже нова гілка меморіальних досліджень, що ще не до кінця оформилася – кінематографічна пам'ять.

У рамках кінематографічної пам'яті кінематограф розглядається, по-перше, як джерело формування культурної пам'яті (Інес Хеджес), по-друге, як її архів, по-третє, як рефлексор колективних спогадів (механізм «відтворення чи індексування форм індивідуальної та колективної пам'яті»)¹⁴, по-четверте, як

¹¹ Assman, A. A new dissatisfaction with the memorial culture. Moscow: New literary review; 2016. 232 p.

¹² Vermeulen, P., Craps, S., Crownshaw, R., de Graef, O., Huyssen, A., Liska, V., & Miller, D. (2012). Dispersal and redemption: the future dynamics of memory studies -a roundtable. *Memory Studies*, 5(2), 223-239.

¹³ Kuhn, A., Biltereyst, D., & Meers, Ph. (2017). Memories of cinema going and film experience: An introduction. *Memory Studies*, 10(1), P. 4.

¹⁴ Там само

механізм її «соціального транспортування», по-п'яте, як інструмент політики пам'яті. На підтвердження все зростаючого інтересу до проблеми взаємодії пам'яті та кіно наведемо слова І. Хеджес, одного з найбільших фахівців у цій галузі меморіальних досліджень: «Я стверджую, що одним із найважливіших факторів, що впливають на культурну пам'ять у всіх частинах світу після Другої світової війни, є кінематограф»¹⁵.

І, дійсно, те, що кінематограф, будучи простором візуалізації культурної пам'яті, надає найширші можливості для її вивчення, стало зрозумілим дослідникам досить давно. Ще 18 років тому П'єр Нора говорив, що сучасна культурна пам'ять «покладається на матеріальність власного сліду. те, що можна назвати миттєвістю запису і видимістю зображення» (Нора, 2005). Як такий слід, безумовно, може виступати і кіно.

Крім того, кінематограф є однією з найбільш затребуваних форм масової культури із загальнозрозумілим, орієнтованим на «звичайну людину» комеморативним контентом та виразною мовою, що забезпечує більш високий ступінь його засвоєння реципієнтами.

Не можна не сказати і про те, що кіномистецтво, як жодне інше, є інструментом створення ілюзії подолання онтологічного розриву між минулим та сьогоденням. Адже не дарма довгий час кінематограф називався ілюзіоном.

Але не лише культурна пам'ять «зацікавлена» у кіно як інструменті власної об'єктивації та трансляції її контенту. Кінематограф протягом усього ХХ та початку ХХІ століть, за словами А. Ассман, відчував сильне тяжіння до трагічних сюжетів, наповнених національним болем, переживанням травми, переплетенням соціальних катастроф, які могли забезпечити йому як мінімум інтерес глядача, а як максимум - статус «ідеологічного камертону».

Художній та документальний кінематограф давно став одним із способів бачення історичного минулого. Саме в яскравих зорових і звукових образах формується картина, що містить у собі велику кількість стиснутої та вже

¹⁵ Hedges, I. (2015). World Cinema and Cultural Memory. Evanston: Northeastern University.

переробленої інформації, що передає основну суть та задум автора. У процесі створення кінороботи використовуються вигадані образи, засновані на реальності, утворюючи цим цілком відмінний спосіб розуміння минулого.

Художній кінематограф займає значне місце в сучасному медіа просторі, будучи частиною проєкції суспільних уявлень про навколишню дійсність. Історичне кіно, на відміну від історичного тексту, не вимагає критичного переосмислення чи побудови певної картини того, що відбувається, а представляє вже готовий, відносно спрощений, але не позбавлений видовищності, розважальний продукт для сприйняття широким колом глядачів. У процесі «перекладання» на кінострічку історичної дійсності, вираженої у вигляді фактів, подій та явищ, виникає конфлікт співвідношення реального історичного минулого з художнім вимислом автора. Однак, ця суперечність доводить всю унікальність історичного кіно як своєрідну реконструкцію минулого, його візуального втілення.

Останнім часом кількість кіноробіт, присвячених історичним особистостям, неухильно зростає. Насамперед це пов'язано зі зростанням значущості та популяризації ідей індивідуалізму та унікальності людини як соціальної одиниці. Тенденція ототожнювати історичну епоху з конкретною історичною особистістю зводить масштабні історичні процеси до історичної портретистики, яка акцентує увагу не на самій історичній епосі, а на людині, яка перебуває в ній. У цьому випадку історична представляє особливий інтерес для кінематографічного мистецтва, яке формує новий погляд на історичне минуле загалом.

Говорячи про роботи, присвячені фігурі Богдана Хмельницького, необхідно зазначити, що фільми є своєрідною розповіддю про життєвий шлях однієї особи, яка перебуваючи в конфлікті або в досить напруженій і динамічній обстановці, має вирішити цілий, великомасштабний історичний конфлікт. У цьому випадку розповідь і сюжет фільму повністю зав'язаний навколо конкретного героя (історичної особистості), який, безсумнівно, повинен

володіти якостями харизматичної та непересічної людини, оскільки сюжет фільму в першу чергу має бути цікавим і цікавим для глядача.

Останній довоєнний великий радянський історично-пропагандистський фільм – «Богдан Хмельницький», що став першим фільмом про постать Богдана Хмельницького, було знято в 1941 році режисером Ігорем Савченком за сценарієм Олександра Корнійчука. Зйомкам фільму передувала прем'єра п'єси, котру поставили в Києві, Харкові та Москві, а після приєднання західноукраїнських земель, і у Львові. За своєю спрямованістю п'єса мала яскраво виражені антипольські настрої, і виконувала політичні завдання режиму.

Прямим наслідком офіційного визнання задуму п'єси та успіху театральної постановки стала пропозиція екранізувати п'єсу «Богдан Хмельницький». У додатковому тематичному плані виробництва кінофільмів на 1939 р., представлено в ЦКВКП С. Дукельським, пропонувалося поставити картину «Богдан Хмельницький» про боротьбу українського народу проти гнобителів Польщі з показом орієнтації гетьмана на приєднання України до Москви. Вже у січні 1939 р. тематичний план був затверджений Сталіним та іншими членами політбюро¹⁶. Постановник фільму «Богдан Хмельницький» Ігор Андрійович Савченко (1906–1950) беззастережно вітав загибель «панської» Польщі: «Суд історії скоєно, вирок виконано. Меч народу опустився на голови ясновельможного панства шляхетського»¹⁷.

Польська кампанія, а також супутній демонтаж антифашистської пропаганди актуалізували польську тему в радянському кінопроцесі і, зрозуміло, найбезпосереднішим чином вплинули на кінцеве осмислення та реалізацію кінопроекту «Богдан Хмельницький». Тема хмельниччини обросла поточними політичними асоціаціями, які розбірливо обмовить редакція журналу «Мистецтво кіно» у пору прем'єри нової стрічки: «Богдан Хмельницький – фільм про історичні традиції славного українського народу; про людей, які становлять

¹⁶ Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦКРКП (б)–ВКП (б), ВЧК–ОГПУ–НКВД о культурной политике. 1917–1953 гг. М., 1999. С. 425–426

¹⁷ Савченко И. Родная земля // Кино. 1939. 5 декабря

його національну гордість; про предків тих людей, які в роки громадянської війни боролися за визволення українців народу, за радянську владу і які зовсім недавно простягли руку допомоги своїм братам із Західної України»¹⁸.

На стадії обговорення сценарію О. Корнійчуку, довелося заново зіткнутися з запереченнями щодо постаті Хмельницького. У лютому 1940 р. На творчій нараді про історичний фільм режисер О. Довженко обрушився з критикою на кінематографічну практику відступу від історизму, звичку перемішувати репліки кіногероїв із виступами радянських вождів: «Виходить так, що Олександра Невського можна, право, призначати секретарем Псковського обкому, а Петра і Мініна та Богдана теж чимось у цьому роді. [Виходить просто]: побив Богдан у дошку поляків і возз'єднався з Олексієм Михайловичем, із Росією. А насправді це була кривава історія української народу, тривала, болісна столітня боротьба з панами, закінчена об'єднанням двох народів, тому що історичні цілі, завдання цих народів були єдиними. І Богдан Хмельницький, який почав на особистому ґрунті бійку з польськими панами, маючи угоду з польським королем, з яким він до самої його смерті листувався, як вірнопідданий, Богдан Хмельницький очолив народний революційний рух українських низів»¹⁹.

На підготовчому етапі художники Цунія Майєр (костюми), Михайло Солоха (реквізит) та Яків Ривош (декорації), які перебували у групі І. Савченка, ретельно вивчали фонди київських сховищ, виїжджали до чернігівських та львівських музеїв, робили численні ескізи начиння, зброї, карет та одягу. Це була кропітка і чимала праця. Треба було одягнути до трьох тисяч чоловік. Під перевезення до місця зйомок бутафорії та декорацій, підготовлених у цехах Київської кіностудії, буде задіяний цілий залізничний ешелон із дванадцяти вагонів.

Заради достовірності І. Савченко не зважав на витрати, про що, наприклад, можна судити з початкових кадрів штурму запорожцями замку гетьмана Потоцького. Загальний план штурму глядач спостерігав трохи більше

¹⁸ Два фільма // Искусство кино. 1941. № 3. С. 6

¹⁹ Довженко А. П. Собрание сочинений. Т. 4. М., 1969. С. 125–126

п'ятнадцяти – двадцяти секунд, не підозрюючи про те, що підготовка цієї батальної сцени зайняла цілий календарний місяць. Під знімальний майданчик І. Савченко обрав замок короля Яна Собесьького у Підгірці на Львівщині. Насамперед довелося заасфальтувати дно кріпосного рову, після чого рів заповнили водою. Потім відреставрований металевий дах замку було пофарбовано під черепицю. Неподалік фортечних стін теслярі зведуть 25-метрову вишку, з якою оператор зможе зняти панораму штурму.

Тим часом, І. Савченко займався акторськими пробами. Режисеру довелося зіткнутися чи з кадровою самодостатністю, чи зі своєрідною етнічною «самостійністю» художнього керівництва Київської студії, яке наполягало на тому, щоб ролі Богдана Хмельницького та інших українських персонажів виконували українські актори – нібито їм це ближче та рідніше²⁰.

Робота на Київській кіностудії тривала вдень і вночі в дуже виснажливому режимі. Кіностудія перетворилася на конвеєр, який обслуговував групу І. Савченка. Через напружений графік артисти та технічний персонал у буквальному значенні валилися з ніг. У першій половині лютого 1941 р. мистецька рада Київської кіностудії ухвалила повний варіант фільму «Богдан Хмельницький». Приблизно у двадцятих числах лютого 1941 р. «Богдан Хмельницький» був представлений на примхливий суд Сталіна.

Картина зробила на диктатора сильне враження, про що можна здогадатися за редакційною заміткою, опублікованою 23 лютого в газеті «Правда»: «Фільм оповідає про героїчну боротьбу українського народу проти ярма польської шляхти, про його гаряче прагнення знайти своє щастя в братньому єднанні з великим російським народом. Яскраво та правдиво відтворено образ славного сина українського народу – Богдана Хмельницького, який у 1648 році разом зі своїми соратниками Кривоносом та Богуном відважно повів запорізьких козаків та повсталих селян проти польських панів, їхня сильна тоді армія. Волелюбний

²⁰ Жаров М. И. Жизнь, театр, кино. М., 1967. С.355.

український народ переміг поневолювачів і простягнув руку братерства російському народу»²¹.

Редколегія «Правди» доручила провідному нарисисту Миколі Миколайовичу Кружкову підготувати статтю про «Богдана Хмельницького». Саме М. Кружкову, як газетяру – універсалу, який мав суворий смак, довіряли висловлюватися з приводу найважливіших кінопрем'єр. З перших рядків розгорнутої рецензії М. Кружков заявив про свою солідарність із авторами фільму у розумінні місця та ролі Хмельницького: «У історії українського народу постать Богдана Хмельницького займає виняткове становище. Це був політичний діяч найбільшого масштабу, один із світлих державних голів. Належачи до козацької старшини, Богдан Хмельницький зумів стати вищим за інтереси свого класу, піднятися до усвідомлення високих національних ідеалів народу. Він зрозумів з усією ясністю, що Україні не по дорозі шляхетською Польщею, яка розглядала український народ, як безправне «бидло»; він зрозумів також, що сила українського народу – у його внутрішньому об'єднанні та в єднанні з братнім російським народом»²².

Як висновок, можемо зазначити, що під час написання п'єси О. Корнійчук користувався установленою «методичкою» радянської культурної програми, результатом якої виступи Хмельницького нагадували промови політичних діячів режиму. У кінокартині яскраво проглядаються пропагандистські гасла про допомогу братського народу, для прикладу можна навести фразу Хмельницького з фільму: «Слава народу російському, брату нашому, що подав нам руку. Об'єднається брат з братом, і не буде такої сили, яка б нас зламала». Кадр з кінофільму наведено в Додатку ІІ²³.

При номінації героїв неодмінними атрибутами слугували означення «мужні», «непереможні», «рішучі», «незламні». Вороги ж поставали як «мерзенні», «гидкі», «підступні» тощо. У такий спосіб маніпульоване мовлення

²¹ Новый фильм «Богдан Хмельницкий» // Правда. 1941. 23 февраля

²² Кружков Н. «Богдан Хмельницкий». Новый фильм производства Киевской киностудии // Правда. 1941. 6 марта

²³ «Богдан Хмельницкий». Фільм (1941). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=YanYhtJMdk0>.

конструювало дихотомічну реальність, у якій беззаперечним правилом було те, що «в певних ситуаціях можна говорити так і тільки так»²⁴.

УРСР планувала зняти фільм, присвячений Переяславській раді, з нагоди відзначення 300-річчя «воз'єднання» України з Росією. У фондах Центрального архіву літератури і мистецтва збереглися сценарії, написані з цієї нагоди. Не отримали художнього відтворення сценарій кінокомедії К.Полонника «Келих гетьмана Богдана», написаний в 1953 р.; сценарій М. Крушельницького та Т.Левчука «Богдан Хмельницький», написаний в 1953 році на основі сценарію О.Корнійчука; сценарій Л. Дмитерка «Навіки разом», 1954 року²⁵.

Випущений Київською кіностудією фільм «300 років тому...» (реж. Володимир Петров, 1956) став другим після кінокартини «Богдан Хмельницький» 1941 р. зверненням до теми приєднання України до Росії у радянській кінематографії. Фільм був приурочений до ювілею Переяславської ради, що широко відзначався в СРСР, і 10 жовтня 1956 року продемонстрований за першою програмою радянського телебачення. Кадр з кінофільму наведено в Додатку К.

У кінокартині, крім самого Богдана Хмельницького, втілено образи цілого ряду історичних персонажів - Тимофія Хмельницького, полковника Богуна, полковника Кривоноса та ін. За сюжетом, у середині XVII століття українські селяни та козацтво піднялися на боротьбу проти польсько-шляхетського панування. Очолив Визвольну війну Богдан Хмельницький, який твердою рукою повів повсталі маси до союзу з Росією. Поруч із ним стали доблесні сподвижники — козацькі полковники.

У друкованому виданні «Правда України», Полторацький А. наступним чином оцінював дану картину: «Фільм «300 років тому...» – це чудовий твір української кінематографії. Він розповідає про незабутні історичні події в житті нашого та братнього російського народів, будить найкращі патріотичні почуття,

²⁴ Гловінський М. Новомова. 12 польських есеїв. Київ : Критика, 2001. URL: <https://coollib.com/b/463159-cheslav-milosh-12-polskih-eseyiv>.

²⁵ Брюховецька Л. Найцікавіша історія в Європі : екранні версії : [дослідж. кінематографістами історії України] / Лариса Брюховецька ; [рец. М. А. Собуцький]. К. : Задруга, 2014. 494 с.

знову і знову закликає до того, щоб, як зіницю ока, зберігати вічну непорушну дружбу українського та російського народів – запоруку нашої сили, процвітання та сили»²⁶.

Ця стрічка містить чудово зняті масштабні батальні сцени, що є характерною рисою творчості В. Петрова. Крім того, до фільму підібрано чудовий музичний супровід - українські народні пісні, які дійсно додають йому кольору. Композитор К. Данькевич, відповідальний за саундтрек, виконав свою роботу з великою відповідальністю.

Проте сценарій фільму насичений пропагандою та заангажованістю, яка була характерною для часу його створення. Тим не менш, це не завадило стрічці стати популярною серед глядачів.

Варто зазначити, що на деякий час фільм був вилучений з кінопрокату. Проте немає достатньої кількості прямих свідчень та документів, щоб точно сказати, з яких причин це сталося.

Фільм "Вогнем і мечем" режисера Єжи Гофмана було знято на основі однойменного роману Генріка Сенкевича. Зйомки фільму почалися 13 жовтня 1997 року, а широкому колу глядачів картину представлено в 1999 році. Зйомки були масштабними та проходили в декількох країнах, було задіяно більше 50 каскадерів, 111 акторів та більше 10 000 статистів.

Парадоксальним був той факт, що польський режисер показав героїчні битви українського гетьмана, хоробрих козаків, які в боях 1648 року проявили відчайдушність та відвагу.

В романі Г.Сенкевич зображує Хмельницького як негативну особу, що довела людей до страшного й невинуватого кровопролиття. Автор писав: «В міру розвитку подій зміцнювався в ньому й той безмірний, підсвідомий егоїзм, рівного якому не знала історія. Відчуття зла і добра, злочину і доброчесності, насилля й справедливості змішувалися в Хмельницького воєдино з відчуттям власної образи й своєкорисливості. Той був для нього доброчесним, хто стояв на

²⁶ Полторацкий А. Братство в борьбе. Правда Украины. 1956. № 250 (4451). С. 3

його боці; той злочинець, хто йому опирався. Він готовий був нарікати на сонце..., якщо воно не світило тоді, коли йому, Хмельницькому, бувало це необхідно. Людей, події й цілий світ він підганяв до власного «я».

Єжи Гофман пом'якшив багато спірних моментів і показав історію так, що її ніяк не можна назвати антиукраїнською, зйомки також викликали бурхливі дискусії та полеміку. Важливі твердження про це лунали, між іншим, з зі сторінок київського журналу "Критика", який опублікував заяви відомих українських інтелектуалів: Юрія Андруховича²⁷, Юрія Шевчука²⁸ та Франка Сисина²⁹ невдовзі після української прем'єри фільму. Всі троє заявили, що екранізація є більш політкоректною, ніж його літературний прототип. Шевчук вважав, що Гофман переніс акцент з політичних переплетень польсько-козацького конфлікту XVII століття на романтичну історію як основну причину такого стану речей. Проте – як він наголошував – через «явно упереджену, якщо не українофобську» літературну основу, фільм, незалежно від намірів режисера, був приречений викликати гучну полеміку.

Сисин як історик приділив багато уваги поясненню обставин, у яких створювався літературний прототип і вписана в роман польська національна міфологія, зазначаючи, що вона неодмінно має вступати в протиріччя з українським міфом про повстання Хмельницького як національно-визвольна війна. У цьому контексті заслуговує на увагу така теза Сисина: «Дух творчості Сенкевича настільки далекий від сучасного глядача [...], що навряд чи сам твір міг би суттєво вплинути на чийсь світогляд». Цінуючи той факт, що адаптація Гофмана змогла не лише «реформувати польську історичну свідомість», але й сприяла народженню її українського відповідника, дослідник зазначив, що, за винятком Хмельницького, козацтво показано як первісне і дика громада, а до того ж нема посилення на релігійні утиски, яких зазнавала православна громада.

²⁷ Андрухович Юрій (1999), Забави з вогнем і мечем. URL: <http://www.krytyka.com/ua/articles/zabavy-z-vohnem-i-mechem>

²⁸ Шевчук Юрій (1999), „Ogniem i mieczem” як чинник української культури. URL: <http://www.krytyka.com/ua/articles/ogniem-i-mieczem-yak-chynnyk-ukrayinskoyikultury>

²⁹ Сисин Франк (1999), Вправи з політичної коректності. URL: <http://www.krytyka.com/ua/articles/vpravy-z-politychnoyi-korektnosti>

Про відсутність релігійних суперечок у фільмі та стирання суттєвих відмінностей між етнічними спільнотами, що проживають в Україні, згадував і польський історик Мірослав Нагельський. У цьому контексті, однак, варто також послатися на слова Януша Тазбіра, знавця XVII століття, який, незважаючи на деякі критичні зауваження щодо екранізації, підкреслив точність вибору режисера: [...] з конфліктів, що терзали Україну того часу, Єжи Гофман висунув чи не найактуальніші. Це були зовсім не релігійні чи етнічні відмінності. Безсумнівно, певну роль відіграв соціальний конфлікт [...] ³⁰.

Блискуча гра Богдана Ступки, яскраві батальні сцени, де українські козаки перемагають поляків, навіть давали підстави говорити про певне проукраїнське спрямування фільму. Сам же Гофман заявляв про свої проукраїнські настрої. Він став режисером документально-го фільму «Україна: становлення нації», де в позитивному плані висвітлювалося українське минуле. Хмельницький у фільмі постає харизматичним та успішним ватажком, таким чином негативний вплив роману Сенкевича було анульовано. Кадр з кінофільму наведено у Додатку Л.

Після екранізації Єжи Гофмана «Вогнем і мечем» у 1999 році український режисер Микола Мащенко вирішив екранізувати власну версію історії про польсько-козацьку війну.

Фільм М. Мащенко «Богдан-Зиновій Хмельницький» (2008 р.) побудовано за схемою протиставлення «герой-ворог», «ми-вони», «правда-брехня» тощо. В цій стрічці, досить слабкої з художнього боку, козацький лідер постає незламним борцем за волю України, справедливим та відважним лідером. Поляки ж виступають абсолютними антиподами козаків. Вони розстрілюють козацьких бандуристів (бандура як і у вже вище згаданому фільмі О. Саніна є знаком-символом української культури), влаштовують розстріли в православній церкві, не дотримуються своїх обіцянок тощо.

Єдиної різницею можна вважати зміни в ідеологічному посилі. Якщо в фільмі 1941 р. козаки вітають московських посланців, а гетьман пафосно заявляє,

³⁰ Nagielski Mirosław (2014), Pamięć i historiografia. Przypadek wojen polsko-kozackich w świetle filmu i historiografii, [w:] Dialog kultur pamięci w regionie ULB, red. A. Nikžentaitis, M. Kopczyński, Warszawa, s. 255–259

що «Слава народу російському – брату нашому», то в новій інтерпретації Богдан Хмельницький не радіє союзу з Москвою, а образ царя є негативним.

Образ Хмельницького, таким чином, майже не зазнав змін з його радянської інтерпретації. На сьогодні ж зважаючи на неоднозначну оцінку історичної місії Хмельницького навряд чи цей образ можна розглядати як універсальний, оскільки ніякої реінтерпретації образу, не зважаючи на зміну дискурсу, не відбулось. Власні наміри щодо постановки Хмельницького режисер представив в одному з інтерв'ю як спробу показати «правду про історичні трагедії», бо лише правда дозволить «побудувати міст над прірвою, що розділяє народи».

Художній фільм Валерія Ямбурського «Гетьман», що вийшов 2015 році зосереджується на особистих мотивах легендарного гетьмана, його дуже заплутаних сімейних відносинах, почутті помсти стосовно поляків та її причини – польки Гелени, яка підкорила його серце. Головного героя кінокартини, Богдана Хмельницького, нам репрезентують як батька, чоловіка, главу сім'ї і лише у другу чергу як воєначальника та політика. З розвитком подій все яскравіше на передній план виступає його любов до польки Гелені, а часом зовсім здається, ніби це, після смерті сина, є чи не єдиним двигуном його політики та основною причиною війни за незалежність від Речі Посполитої. Без Гелени не було б такого визначного гетьмана, заявляють творці фільму, ґрунтовно спираючись на історичні факти.

Кінокартина «Гетьман» безперечно піднімає завісу над особистим життям одного з наших легендарних національних героїв. Це одна з багатьох любовних історій, що показують, як перед почуттями безсилі часом навіть сильні цього світу. «Гетьман» стосується переважно війни Хмельницького з Річчю Посполитою, оминаючи майбутній союз із Московією, що дозволяє закінчити фільм на патріотичній ноті. Кадр з кінофільму наведено у Додатку М.

Таким чином, було проаналізовано кінопродукцію різних періодів, яка зображувала гетьмана, з'ясовано різні підходи до створення образу та причини змін цього образу.

Результати дослідження свідчать про те, що кінопродукція завжди відображала певні історичні, політичні та культурні тенденції. Образ Богдана Хмельницького у кіно був змінюваний залежно від того, які ідеологічні та національні інтереси домінували в суспільстві.

Значення образу Богдана Хмельницького у кіно також полягає в тому, що він є важливим символом української історії та національної свідомості. Образ гетьмана надихав багатьох українських письменників та художників, ставши одним з ключових елементів національного культурного дискурсу.

Отже, дослідження образу Богдана Хмельницького у кіно є важливим не тільки з культурологічної, але й історичної та політичної точок зору. Це дозволяє зрозуміти, які ідеї та цінності відображалися в кінопродукції різних періодів, як змінювалися тенденції української культури та що відбивалося у створенні образів героїв.

2.2. Богдан Хмельницький на полотнах українських та зарубіжних митців

Перші «козацькі» зображення визначалися європейськими, а саме польськими впливами. Зокрема це так звані поховальні портрети на хоругвах, які розповсюдилися у Речі Посполитій, починаючи з XVI століття. Зазвичай на лицевій частині зображували воїна на повний зріст або у молитовній позі на колінах, на звороті виконували написи, герби, ім'я померлого. Павло Халєбський (Алепський) згадував про таку хоругву під час поховання Тимоша Хмельницького – сина гетьмана³¹.

На жаль, жодне історичне прижиттєве зображення Хмельницького часів повстання не збереглося. Але завдяки фольклорній складовій образу гетьмана можна розглянути відомі зображення Хмельницького протягом козацької ери, а

³¹ Українське козацтво: Мала енциклопедія. Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. С.253

саме у XVII-XVIII століттях. Є думки, що перше зображення Богдана Хмельницького належить європейським художникам. Згідно історичних даних, голландський митець Абрахам ван Вестерфельд, придворний художник литовського гетьмана Януша Радзивілла, перебував у складі посольства, яке влітку 1651 року після тяжких боїв вело переговори з Хмельницьким. Гравюра, яка була створена голландцем на основі цих подій, зображує «живу» картину прибуття посольства з ескізним «репортерським» характером.

Не зупиняючись на портретних психологічних характеристиках, художник ретельно виписав одяг козацької верхівки, який фактично не відрізняється від польського. Усі козаки озброєні, що також було для того часу «шляхетською» рисою, хоча й скинули шапки на знак пошани до гетьманської посади Я. Радзивілла. Вигляд козацького посольства абсолютно відповідає історичним писемним джерелам, що, безумовно, підкреслює правдивість А. ван Вестерфельда у якості художника-хронікера. Тому цілком ймовірною виглядає гіпотеза про те, що Вестерфельду вдалося виконати і портрет самого Богдана Хмельницького, хоча достеменні відомості про це відсутні. П. Білецький, зокрема, висловив припущення, що Хмельницький міг сам замовити портрет у іноземного митця, як це лічило справжньому володарю, рівному європейським монархам³². Сама ситуація навколо постаті славетного українського ватажка, зумовила цікавість до нього європейців, а отже і появу «парадного» портрету козацького гетьмана. Його автором став інший голландський художник, гданський гравер Вільгельм Гондіус. Більшість дослідників вважає, що за основу він узяв роботу Вестерфельда, і подав образ Хмельницького за правилами зображення «шляхетних» осіб. Виключенням є припущення В. Овсійчука, що Гондіус міг взяти за зразок малюнок українського художника і хоча голландський майстер спирався на традицію «сарматського портрета», однак

³² Благовеста Иванова. Средневековые компоненты в структуре живописного портрета на заре нового времени в странах восточной и юго-восточной Европы // Acta slavica Laponica, Tomus 22, pp. 215 – 237. URL: <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/publicn/acta/22/ivanova.pdf>

вийшов за його межі у плані психологізму³³. Означений психологізм розкривається у характеристиці П. Білецького: «... художник, вірний натурі, змалював обличчя гетьмана з виразом внутрішньої сили, і разом – фізичної втоми»³⁴.

Отже Гондіус зобразив Богдана Хмельницького, як шляхетну видатну особу, властителя. Зображення гравюри В.Гондіаса наведено в Додатку Н. Відповідно на Хмельницькому дорогий атласний жупан, він тримає знак влади – булаву, а іншою рукою охоплює дорогий прикрашений ефес шаблі. На думку дослідниці Б. Іванової, для портретів ренесансної та барокової епохи характерна особлива увага до атрибутів, які наділяються важливим соціальним змістом висловлюючи те, чого ще не вдавалося виявити живописними засобами. Головним атрибутом портрета у Речі Посполитій виступала зброя³⁵.

Поза гетьмана виглядає статечною та застиглою, як у благородної особи. Це зображення, що поширювалось на друкованих відтисках, стало основою для багатьох портретів, намальованих анонімними українськими художниками XVII- XVIII століть. У розмаїтті зображень Богдана, які зберігаються у музеях України, композиція, атрибути та інтерпретація образу Богдана, винайдені Гондіусом, набули сталої іконографічної схеми. Звісно, не можна не звернути увагу на деякі нюанси у тих живописних портретах. Так, народні майстри акцентують увагу то на "степових" рисах обличчя, то надають обличчю вельможної огрядності, то надають велику увагу дорогому оздобленню вбрання та зброї.

Порівнюючи портретний образ Хмельницького з фольклорним, можна зазначити, що символіка "батька Богдана" має перевагу над іншими іпостасями гетьмана. Його поважний вік, статечність та навіть застиглість у "державницькій позі" повинні свідчити про мудрість, поміркованість та відданість спільним

³³ Овсійчук В. А. Українське мистецтво другої половини XVI – першої пол. XVII століття. Гуманістичні та визвольні ідеї. К.: Наук. думка, 1985. 183 с.

³⁴ Білецький П. О. Українське мистецтво другої половини XVII – XVIII століть. К.: Мистецтво, 1981. 159 с.

³⁵ Благовеста Иванова. Средневековые компоненты в структуре живописного портрета на заре нового времени в странах восточной и юго-восточной Европы // Acta slavica Laponica, Tomus 22, pp. 215 – 237. URL: <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/publicn/acta/22/ivanova.pdf>

державницьким інтересам, а також про певну суворість та протиставлення хаосу та вольниці.

Отже, голландська першооснова не стільки копіювалася, скільки переосмислювалася українськими митцями. Це добре видно на знаменитій козацькій іконі "Покрови" з Київщини (XVII ст.), де зображено Богдана Хмельницького та його нового союзника, московського царя Олексія Романова. У цій іконі можна побачити, як українські майстри додають власні елементи до зображення Богдана, а також використовують нові символи та композиції.

Загалом, портрет Богдана Хмельницького, створений Гондіусом, став важливим елементом у формуванні іконографії українського гетьмана. Цей образ знайшов своє відображення в різноманітних мистецьких творах, що зберігаються у музеях України та по всьому світу. Він став символом національної гідності та боротьби за волю, а також втіленням рис великого лідера та державника.

На іконі Покрови, таким чином, постає світський портрет гетьмана, у якому відбилися і широко відома основа взята від Гондіуса, і естетика бароко, а також «народний стиль», який, можливо дещо несподівано споріднює реального Богдана із улюбленими українцями «мамаями». Близький до фольклорного образ Хмельницького був також поданий невідомим народним художником як ілюстрація до історичної драми, яку показували київські школярі у XVIII столітті. П. Білецький нагадує про характерність подібної ситуації для українського бароко з його синтезом мистецтв³⁶. На жаль оригінал картини під назвою «Богдан Хмельницький з полками» не зберігся.

На донаторських іконах зазвичай зображували композиційно розташовані групи під жестом благословення Богородиці, як і в даному випадку. У складі цих груп представлені як духовні, так і світські особи. На передньому плані зображені особи вищого рангу. Особливо відзначається постава Олексія Романова, яка свідчить про його абсолютну смиренність, оскільки цар зображений на колінах зі схиленим виглядом. Богдан Хмельницький

³⁶ Білецький П. О. Українське мистецтво другої половини XVII – XVIII століть. К.: Мистецтво, 1981. 159 с.

розташований за царем і має більш вільну поставу, що контрастує з замкнутою і смиренною поставою російського царя. Поза гетьмана, його вигляд та деталі його одягу відповідають українському живопису XVIII століття.

Кольорове вирішення також відповідає характеристиці народного стилю у живопису XVIII століття, а зокрема "експресивне акцентування" графічної основи, "сміливе та радісне, а то й драматично-стримане кольорове вирішення" та "надзвичайно тактовне введення декоративних компонентів". Ці деталі гармонійно розташовані на чорному тлі одягу гетьмана. Також варто звернути увагу на вік гетьмана, оскільки він зображений молодшим і має типові ознаки східного обличчя, що нагадує зображення козака-бандуриста, поширене у XVIII столітті. Обличчя Богдана Хмельницького написане яскравими фарбами та виглядає сповненим життєвих сил, як символ бродіння, непокою та нескорення.

Перш за все звертає увагу композиція картини, яка підпорядкована ідеї ствердження образу Богдана, як володаря України. Гетьман, як деміург височіє в центрі, вказуючи на справу своїх рук. Зліва від нього українське військо, напроти союзні татари. Біля ніг повержені ляхи, які кинули зброю і вимолюють пощади. Попереду біля ніг гетьмана зображення булав, які символізують полковий розподіл вільної від ляхів України. В оформленні за найпростішим принципом симетрії також використані бароковий картуш з текстом і геральдичне зображення, у центрі якого герб Запорізьких козаків (Козак з самопалом).

Портретне зображення Хмельницького ростове, і хоча подано у фас, як на гравюрі Гондіуса, за всіма іншими наведеними вище характеристиками, наближається до фольклорного Богдана, поданого на іконі «Покрова». Ще один Богдан постає на гравюрі з відомого козацького літопису Величка. І в цьому випадку основою залишається робота Гондіуса, але невідомий майстер уникає зайвих подробиць, наближаючи образ до певного «психотипу», а можливо й етнотипу.

У даному випадку вбачається поєднання шляхетського, так званого «сарматського» портрету, однак виконаного не без впливу «народного» малярства. Міцно «збитий», більш сухорлявий, з підкресленими вилицями, увесь

зібраний і готовий до рішучих дій. І в той же час, ближчий до простого вояка, справжній козацький ватажок. До такого навіть свавільні полковники повинні ставитися з шаною та повагою, як це бачимо в пісні про Богуна, коли останній звертається до Хмельницького за «батьківською порадою» і водночас – військовою допомогою. Той Богдан Хмельницький, який міг бути справжнім дипломатом, але міг і вибухнути запальною промовою й звернутися з ущипливим словом до ворога.

У ґрунтовній праці О. Найдена, присвяченій образу Мамає, підкреслюється статичність та емблематичність у зображеннях цього народного героя³⁷. Численні портрети Хмельницького у козацьку добу також набувають емблематичності. Обов'язкові предмети, які ще за часів Гондіуса мали виключно соціальний статусний характер, згодом отримали додаткове семантичне навантаження.

Коли Хмельницький надихав своїх воїнів, звертаючись до прикладу київських князів, він став посиленням на історичний державницький ланцюг. Після смерті гетьмана його нащадки продовжували цей ланцюг з тими самими конотаціями, і булава Хмельницького стала державницьким символом, а його шабля нагадувала про те, що воля здобувається у боротьбі. Легендарна оповідка про зустріч Хмельницького з Владиславом IV, на якій обидва лідери використовували свої шаблі як символи боротьби за порушені права, стала популярною у народі.

Успенський собор Києво-Печерської Лаври мав монументальний розпис, який демонстрував державницькі уявлення епохи козацтва. Зображення Богдана Хмельницького було частиною цього розпису і відображало його як державного мужа та правителя України. Художник зберігав іконографію з поясного портрету Гондіуса, але подав Хмельницького на повний зріст, що підкреслювало його поважний вік та імпонуючу поставу. Це зображення було знищене у 30-ті роки XIX ст., але збереглося в копії портретних зображень, яка зараз знаходиться в

³⁷ Найдено О. С. Образ воїна в українському фольклорі: Семантичні та образні аспекти. К.: Видавничий дім «Стилос», 2005. 206 с.

Львівському історичному музеї. Так російський мандрівник XIX ст. В. Ізмайлов, відвідавши Успенський собор та оглянувши розписи, залишив наступний запис у авторському щоденнику: «Вот и тот славный Хмельницкий, который умел освободить своих соотечественников от ига Польши. Ему обязана Малороссия своим спасением. Он достоин признательности народа, и народ, чувствующий свою привязанность, достоин такого начальника»³⁸.

На камерному портреті Б. Хмельницького зображено гетьмана у підперезаному поясом жупані з коштовними застібками та хутряним коміром, у підбитій соболями шапці зі страусовими пір'їнами, з булавою у правиці, а лівою рукою він притримує шаблю нижче ефесу на знак примирення. Мистецький рівень українських художників XVIII ст. дозволяв не лише зафіксувати загальні портретні риси гетьмана, а й передати на полотні особливості його сильного, волелюбного характеру.

Твором невідомого художника лаврської іконописної школи можна вважати портрет гетьмана, у 1914 р. подарований музею корнетом драгунського Стародубського полку І. Толлі (1885–1939). Парсуна виконана тонким гладеньким письмом, із корпусною пропискою. Невідомий майстер XVIII ст. зобразив Б. Хмельницького у стилізованій овальній рамі з бароковими стрічками, що надає портретові святковості та урочистості. Можна припустити, що лаврський художник мав волинські корені, оскільки для зображення обличчя гетьмана використав мистецькі прийоми волинського осередку. Майстер намагався ідеалізувати образ портретованого, водночас зумів “надати життєвої конкретності рисам обличчя, передати певний вираз душевного стану. Поєднання традиційних і нових засобів спричинило неповторне враження своєрідного «оживлення» образу історичної особистості”³⁹.

Варто відзначити, що одним із шедеврів живопису слобожанського осередку XVIII століття є портрет Богдана Хмельницького, який у 1945 році був придбаний Державним республіканським історичним музеєм у місті Києві (нині

³⁸ Там само

³⁹ Рубан В. Український портретний живопис першої половини XIX століття... С. 74.

– НМІУ) від мешканця міста Дніпропетровська (нині – місто Дніпро) Івана Остапенка. Картина виконана у площинному стилі з використанням загального "гондіусівського" задуму, а автор портрету використав іконописні техніки, щоб зосередитися на обличчі портретованої особи, зменшивши його фігуру та руки до дитячих розмірів. Нині цей шедевр експонується в Музейно-культурному центрі "Мистецькі шедеври України" у Києві.

У кінці XVIII століття в Україні зросла популярність портретів Богдана Хмельницького та інших українських гетьманів, особливо серед нащадків козацької старшини та колекціонерів старовинних предметів. Це призвело до збереження багатьох чудових копій портретів знаменитого гетьмана, виконаних у стилі "гондіусівської" моделі майстрами XVIII–XIX століть. Однак, тиражування портретів також призвело до суттєвих змін первісного образу.

Один із особливо реалістичних і майстерно виконаних портретів Богдана Хмельницького - пояснюючий портрет - був надісланий у березні 1928 року до Всеукраїнського історичного музею імені Тараса Шевченка в Києві від колекціонера старовини С. Глеваського-Гольдфарба. За словами доктора історичних наук С. Білокінь, колекціонер мав у своїй колекції "надзвичайні речі" відомих українських та європейських майстрів. Невідомий художник кінця XVIII століття виконав портрет гетьмана за гравюрою В. Гондіуса, однак із власною інтерпретацією. У портреті Богдан Хмельницький має молодший вигляд, аніж на гравюрі, і зображено герб Війська Запорозького, навколо якого написано літери "БХГВСКМЗА" ("Богдан Хмельницький Гетьман Війська Єго Королівської Милості Запорозького"). Нижче на картині частково зберігся напис: "Зьновій Богдан Хмельницький гетман воискъ запорозскихъ".

Портрет Хмельницького, зображений на цій картині, має схожість з копією, виконаною за "гондіусівською" моделлю відомим художником-копіїстом, колишнім завідувачем живописного кабінету Київського університету Святого Володимира Г. Васьком. Ця копія була опублікована в виданні "Історичні діячі Південно-Західної Росії". У каталозі колекції В. Тарновського зазначено, що в цій книзі містився знімок, схожий (але не точна копія) з картини,

привезеної до родини Тарновських з Варшави. У 1929 році цей портрет Богдана Хмельницького був виставлений на виставці "Українське малярство", а в 2008 році цей твір отримав почесне місце на виставці "Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття)".

Загалом, портрети Богдана Хмельницького та інших українських гетьманів стали популярними у XVIII столітті в Україні. Це призвело до збереження багатьох копій цих портретів, виконаних у стилі "гондіусівської" моделі майстрами XVIII–XIX століть. Однак, тиражування портретів також призвело до змін первісного образу. Незважаючи на це, реалістичність та майстерність виконання деяких з цих портретів все ще привертає увагу, і вони досі є цінними історичними та мистецькими зразками.

Зразковий приклад малярського мистецтва можна знайти у зображенні гетьмана Богдана Хмельницького, яке належить до колекції київського міщанина Буренкова. Ця колекція також включає портрети інших гетьманів, таких як Іван Самойлович, Іван Мазепа, Лев Полуботок, Данило Апостол, Кирило Розумовський та генеральний писар Василь Кочубей. Всі вони мають однакову техніку виконання і були створені майстром із Лівобережної України у другій половині XVIII - на початку XIX століття. У 1887 році портрети потрапили до Київського церковно-археологічного музею, а пізніше - до Всеукраїнського історичного музею імені Тараса Шевченка у 1920-1930-х роках.

Портрети гетьманів та козацької старшини замовляли як дворяни та заможні міщани, так і люди з невеликими статками для своїх родинних зібрань. Наприклад, є невеликий портрет Богдана Хмельницького, розміром 35×24 см, виконаний на металі, який належав народному українському художнику наприкінці XVIII - на початку XIX століття. Майстер також створив портрети гетьманів Павла Дорошенка, Данила Апостола, Івана Мазепи та генерального писаря Василя Кочубея однакового розміру. Народний живопис представлений портретом Богдана Хмельницького, розміром 25×19 см, який, очевидно, прикрашав оселю селянина або незаможного міщанина. Техніка виконання споріднена з портретом гетьмана, створеним польським художником Яном

Матейко з колекції С. Потоцького, який зберігається в Одеському державному історико-краєзнавчому музеї. Хоча цей портрет потребує термінових реставраційних робіт, він є важливим іконографічним джерелом своєї епохи.

У Національному музеї історії України знаходяться портрети Богдана Хмельницького, які надійшли до колекції після Другої світової війни. У 1946-1948 роках з Російського історичного музею до музею надійшли портрети українських гетьманів, таких як Петро Конашевич-Сагайдачний, Павло Тетеря, Іван Скоропадський, Юрій Хмельницький, а також портрет Богдана Хмельницького. Автором цього твору є невідомий художник ХІХ століття, який дотримувався традицій майстрів "козацької парсуни".

У 1876 році було створено портрет гетьмана Богдана Хмельницького, що представляє російський академічний живопис. Цей портрет належав колишньому вінничанину, мешканцю Ленінграда (нині Санкт-Петербурга), художнику-реставратору Михайлу Прокопчуку, і він був переданий до музею. У цьому полотні помітна відмінність від попередніх творів - майстер відмовився від площинності та традиційних елементів козацьких портретів. Гетьмана зображено якнайреалістичніше, хоча художник, як і його попередники, орієнтувався на "гонді усівську" гравюру.

Усі ці портрети Богдана Хмельницького є важливими історичними джерелами та свідченнями про життя та діяльність гетьмана. Вони відображають різні епохи та стилі мистецтва, в яких створювалися, та показують різні погляди на зображення легендарної постаті української історії.

Ці портрети також є важливими з точки зору мистецтва. Вони свідчать про розвиток техніки малярства та різноманітність стилів, що використовувалися в різні періоди історії. Кожен з них має свої особливості та унікальність, що робить їх цікавими для вивчення та розуміння.

Загалом, портрети Богдана Хмельницького є важливим елементом української культури та історії, які показують різноманітність мистецтва та різні погляди на гетьмана як історичну постать. Вони є цінним надбанням для

Національного музею історії України та важливими джерелами для дослідження історії та мистецтва України.

Загальний висновок нашого дослідження полягає в тому, що митці, які створювали портрети гетьмана, дотримувалися іконографічних принципів гравюри В. Гондіуса і використовували традиції своєї мистецької школи. Крім того, вони передавали власні ставлення до портретованого, використовуючи різні мистецькі техніки. Наприклад, художники зі Слобожанщини використовували іконописні прийоми, щоб підкреслити велич портретованого, чигиринські та лаврські майстри поєднували особливості зображення козацької парсуни з реалістичним живописом, а майстри Західної України користувалися традиціями європейських художників.

Замовлення портретів гетьмана у XVIII- XIX столітті було досить популярним, особливо серед патріотично налаштованих верств населення. Крім картин для помешкань, художники створювали зображення Б. Хмельницького для церков, у яких він був ктиторм. Портрети XVIII століття мали монументальний і декоративний характер та зберігали традиції старої української парсуни до початку XIX століття. Проте в IX столітті в іконографії Б. Хмельницького відбувся перехід від "парсунного" стилю до академічних засад живопису.

У радянські часи звернення до іконографії Б. Хмельницького стало особливо актуальним в 1953-1954 роках, коли відзначалося 300-річчя возз'єднання України з Росією. Портрети цієї визначної історичної постаті мають велике значення як пам'ятки періоду національно-визвольної війни українського народу (1648-1657). Збережені портрети Б. Хмельницького відзначаються монументальністю і декоративністю, що стали типовими для художнього стилю того часу. Нинішні мистецтвознавці та історики повинні бути зацікавлені у вивченні портретної богданіани як важливої складової української культури та історії.

Отже, ми маємо багатий матеріал для дослідження образу Б. Хмельницького на портретах різних часів. Зрозуміло, що прижиттєвий образ

гетьмана назавжди втрачений, а найближчі до нього зображення аранжовані творчими доопрацюваннями художників. Водночас на означених портретах присутні риси, притаманні усім зображенням, які слід вважати найавтентичнішими ознаками реального образу – модальностями.

Образотворчий матеріал козацької доби дозволяє зробити наступні узагальнення. Поява світського портрета Хмельницького була спричинена його статусом, який він здобув особисто на військовій та дипломатичній ниві. Фактично голландські майстри, керуючись європейськими, більш того, протестантськими ідеями, одразу бачили у Хмельницькому керівника державного рівня, який нічим не поступається європейським монархам та іншим високим титулованим особам. Ця героїка державницької розбудови звісно імпонувала і українським майстрам, які продовжували творчо осмислювати прототип, поданий Гондіусом.

ВИСНОВКИ

Останні десятиліття намітився підвищений інтерес до вивчення таких мовних одиниць, які можуть відбивати як універсальні, і національні особливості сприйняття навколишньої дійсності. З цілого ряду наук, які вивчають ті чи інші аспекти мови, виділяють ономастику (наука про власні імена) та її розділи – топоніміку та антропоніміку. Одним з варіантів увічнення пам'яті про Богдана Хмельницького є присвоєння населеним пунктам, вулицям, проспектам, площам або соціально-культурним об'єктам його імені. Так, з 1943 по 2019 роки місто в Кивській області носило назву Переяслав-Хмельницький, а місто Проскурів Кам'янець-Подільської області з 1954 року носить назву Хмельницький Хмельницької області. Ім'ям Богдана Хмельницького в Україні названі вулиці, проспекти та бульвари в містах, селищах міського типу та селах по всій Україні.

Пам'ятні монументи є важливими виразами історичної пам'яті, які особливо виразно проявляються в періоди перелому в історії народу та держави, коли минуле та майбутнє стають невизначеними та непередбачуваними. У такі періоди часто відбувається "війна пам'яток", коли здійснюється масове повалення старих монументів та встановлення нових або переосмислення тих, що вже існують.

Крім того, символічне значення пам'ятника може змінюватися з часом. Наприклад, пам'ятник Богдану Хмельницькому, встановлений на Софійській площі Києва в 1888 році як символ "возз'єднання Росії з Україною", був змінений у 1919 та 1924 роках. Таблички, які містили написи "Волим під царя східного, православного" та "Богдану Хмельницькому єдина неподільна Росія", були замінені на "Богдан Хмельницький 1888", щоб репрезентувати Гетьмана як борця за незалежність України.

Таким чином, пам'ятник – це не лише естетична домінанта культурного ландшафту. Монументи несуть у собі потужне семантичне навантаження, що залишається злободенним, оскільки зачіпає темпоральні підстави буття людини.

Перший пам'ятник Богдану Хмельницькому було відкрито у Києві в 1888 році, досить тривалий час він залишався єдиним пам'ятником гетьману в Україні. Вже в середині XX ст. в честь 300-ліття Переяславської ради, що, згідно радянської історіографії ознаменувала «возз'єднання України з Росією» Україною прокотилася перша хвиля встановлення пам'ятників, барельєфів та пам'ятних табличок, присвячених Хмельницькому.

Вже за часів незалежності Україною прокотилася друга «хвиля» спорудження пам'ятників Богданові Хмельницькому – вже як державотворцю, видатному політику, полководцю. На сьогоднішній день в Україні встановлено понад 100 пам'ятників Б. Хмельницькому.

Останнім часом кількість кіноробіт, присвячених історичним особистостям, неухильно зростає. Насамперед це пов'язано зі зростанням значущості та популяризації ідей індивідуалізму та унікальності людини як соціальної одиниці. Тенденція ототожнювати історичну епоху з конкретною історичною особистістю зводить масштабні історичні процеси до історичної портретистики, яка акцентує увагу не на самій історичній епосі, а на людині, яка перебуває в ній. У цьому випадку історична представляє особливий інтерес для кінематографічного мистецтва, яке формує новий погляд на історичне минуле загалом.

Говорячи про роботи, присвячені фігурі Богдана Хмельницького, необхідно зазначити, що фільми є своєрідною розповіддю про життєвий шлях однієї особи, яка перебуваючи в конфлікті або в досить напруженій і динамічній обстановці, має вирішити цілий, великомасштабний історичний конфлікт. У цьому випадку розповідь і сюжет фільму повністю зав'язаний навколо конкретного героя (історичної особистості), який, безсумнівно, повинен володіти якостями харизматичної та непересічної людини, оскільки сюжет фільму в першу чергу має бути цікавим і цікавим для глядача.

Характеризуючи образ Хмельницького в розглянутих кіно роботах, можна стверджувати про значний політичний вплив радянського режиму особистість головного героя в фільмах «Богдан Хмельницький» (1941) та «300 років тому...»

(1956), про висвітлення гетьмана національним героєм в фільмах «Вогнем і мечем» (1999) та «Богдан-Зиновій Хмельницький» (2007), про зворотню, інтимну сторону життя Хмельницького у фільмі «Гетьман»(2015).

Ми маємо багатий матеріал для дослідження образу Б. Хмельницького на портретах різних часів. Зрозуміло, що прижиттєвий образ гетьмана назавжди втрачений, а найближчі до нього зображення аранжовані творчими доопрацюваннями художників. Водночас на означених портретах присутні риси, притаманні усім зображенням, які слід вважати найавтентичнішими ознаками реального образу – модальностями. З використанням образотворчих матеріалів козацької доби можна зробити деякі висновки. Портрет Хмельницького, який зображував його як світського лідера, був створений через його військову та дипломатичну кар'єру. Голландські художники, керуючись протестантськими та європейськими ідеями, вбачали в Хмельницькому керівника державного рівня, що ставився на один рівень з європейськими монархами та високопосадовими особами. Цей героїчний образ державника сподобався українським майстрам, які продовжували розробляти творчу ідею, запропоновану Гондіусом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білецький П. О. Українське мистецтво другої половини XVII – XVIII століть. К.: Мистецтво, 1981. 159 с.
2. Благовеста Иванова. Средневековые компоненты в структуре живописного портрета на заре нового времени в странах восточной и юго-восточной Европы // Acta slavica Laponica, Tomus 22, pp. 215 – 237. URL: <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/publictn/acta/22/ivanova.pdf>
3. Брюховецька Л. Найцікавіша історія в Європі : екранні версії : [дослідж. кінематографістами історії України] / Лариса Брюховецька ; [рец. М. А. Собуцький]. К. : Задруга, 2014. 494 с.
4. Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦКРКП (б)–ВКП (б), ВЧК–ОГПУ–НКВД о культурной политике. 1917–1953 гг. М., 1999. С. 425–426
5. Гловінський М. Новомова. 12 польських есеїв. Київ : Критика, 2001. URL: <https://coollib.com/b/463159-cheslav-milosh-12-polskih-eseyiv>.
6. Два фильма // Искусство кино. 1941. № 3. С. 6
7. Державний архів Волинської області, фонд Р-4, опис 6
8. Довженко А. П. Собрание сочинений. Т. 4. М., 1969. С. 125–126
9. Жаров М. И. Жизнь, театр, кино. М., 1967. С. 355.
10. Жолтовський П. М. Монументальний живопис на Україні XVII – XVIII ст. К.: Наук. думка, 1988. 169 с.
11. Каталог украинских древностей коллекции В. Тарновского. С приложением 16-ти таблиц фототипных снимков. – Киев: Типография Милевского, 1898. С. 76.
12. Крылов Н. В. Улицы Мелитополя: историко-географический словарь. Мелитополь : Издательский дом МГТ, 2011. 72 с.
13. Кружков Н. «Богдан Хмельницкий». Новый фильм производства Киевской киностудии // Правда. 1941. 6 марта Мельниченко В.М. Форми вшанування та увічнення пам'яті Богдана Хмельницького. Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». Черкаси. 2015. № 22. С. 26–29.

14. Найдено О. С. Образ воїна в українському фольклорі: Семантичні та образні аспекти. К.: Видавничий дім «Стилос», 2005. 206 с.
15. Новый фильм «Богдан Хмельницкий» // Правда. 1941. 23 февраля
16. Овсійчук В. А. Українське мистецтво другої половини XVI – першої пол. XVII століття. Гуманістичні та визвольні ідеї. К.: Наук. думка, 1985. 183 с.
17. Пам'ятник Богдану Хмельницькому. Киевская старина. Т. 22. К.: Типографія Г.Т. Корчак-Новацького. 1888 р., с.145-146
18. Полторацкий А. Братство в борьбе. Правда Украины. 1956. № 250 (4451). С. 3
19. Рішення виконкому Троєщинської сільської ради від 18 грудня 1965 року
20. Рубан В. Український портретний живопис першої половини XIX століття... С. 74.
21. Розпорядження Київської міської ради народних депутатів та Київської міської державної адміністрації від 2 лютого 1993 року № 16/116 «Про повернення вулицям історичних назв, перейменування парків культури та відпочинку, станцій метро» // Державний архів м. Києва. Ф. 1689. Оп. 1. Спр. 119, Арк. 207–212.
22. Савченко И. Родная земля // Кино. 1939. 5 декабря
23. Свенціцька В. І. Український живопис XVI – XVII й. XVIII ст. у контексті візантійських мистецьких традицій та західноєвропейського бароко. Українське бароко та європейський контекст. К.: Наук. думка, 1991. С. 90-95.
24. Соса П.П., Березняк Г.І., Мельниченко В.М. Пам'ятки Черкас. Черкаси, 1998. С 18-19
25. Українське козацтво: Мала енциклопедія. Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. С.253
26. Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття). Каталог Міжнародної виставки (Київ, 1 жовтня 2008 р. –30 березня 2009 р.) / Національний музей історії України; уклад. та наук. ред. Ю. К. Савчук. Київ: Такі справи, 2008. С. 41.

27. Шероцкий К. Очерки по истории декоративного искусства Украины. Киев: Типография С. В. Кульженко, 1914. [Т.] 1: Художественное убранство дома в прошлом и настоящем. С. 67

28. Юзефович М. Відповідь Грабовському про Литву і західні губернії. День, 1862, № 26.

29. Андрухович Юрій (1999), Забави з вогнем і мечем. URL: <http://www.krytyka.com/ua/articles/zabavy-z-vohnem-i-mechem> (дата звернення 12.02.2023)

30. «Богдан Хмельницький». Фільм (1941). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=YanYhtJMdk0> (дата звернення 14.02.2023)

31. Верховна Рада перейменувала місто Переяслав-Хмельницький. Український інститут національної пам'яті. 30.10.2019. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/verhovna-rada-pereymenuvala-misto-pereyaslav-hmelnyckyy> (дата звернення 05.12.2022).

32. Олійник В. Пам'ятник Богдану Хмельницькому : історія та міфи спорудження. URL : http://na-skryzhalyah.blogspot.com/2016/06/blog-post_3.html (дата звернення 05.12.2022).

33. Сисин Франк (1999), Вправи з політичної коректності. URL: <http://www.krytyka.com.ua/articles/vpravy-z-politychnoyi-korektnosti> (дата звернення 12.02.2023)

34. Шевчук Юрій (1999), „Ogniem i mieczem” як чинник української культури. URL:<http://www.krytyka.com.ua/articles/ogniem-i-mieczem-yak-chynnyk-ukrayinskoyikultury> (дата звернення 12.02.2023)

35. Assmann, J. 'Communicative and Cultural Memory'. In A. Erll & A. Nünning (Eds.), Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook. Berlin, New York. pp. 109—118.

36. Assman, A. A new dissatisfaction with the memorial culture. Moscow: New literary review; 2016. 232 p.

37. Hedges, I. (2015). World Cinema and Cultural Memory. Evanston: Northeastern University.

38. Kuhn, A., Biltereyst, D., & Meers, Ph. (2017). Memories of cinema going and film experience: An introduction. *Memory Studies*, 10(1), 3–16.
39. Nagielski Mirosław (2014), Pamięć i historiografia. Przypadek wojen polsko-kozackich w świetle filmu i historiografii, [w:] *Dialog kultur pamięci w regionie ULB*, red. A. Nikžentaitis, M. Kopczyński, Warszawa, s. 255–259
40. Schudson M. The present in the Past versus the Past in the Present // *Communication*. 1989. № 11. P. 105-113.
41. Vermeulen, P., Craps, S., Crownshaw, R., de Graef, O., Huyssen, A., Liska, V., & Miller, D. (2012). Dispersal and redemption: the future dynamics of memory studies -a roundtable. *Memory Studies*, 5(2), 223-239.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Анотаційна дошка на вулиці Богдана Хмельницького в Шевченківському районі м.Київ

Вулиця Богдана Хмельницького у місті Львів

ДОДАТОК В

Стаття «Пам'ятник Богдану Хмельницькому» в «Киевской старине» (в
окремому файлі)

Підготовчий малюнок проекту пам'ятника Богдана Хмельницького в Києві роботи М. Мікешина. 1840-ві рр.

М.Мікешин. Проект пам'ятника Б. Хмельницькому у Києві

Пам'ятник Богдану Хмельницькому у місті Хмельницький

Додаток И

Кадр з кінофільму «Богдан Хмельницький»(1941)

Додаток К

Кадр з кінофільму «300 років тому» (1956)

Додаток Л

Кадр з кінофільму «Вогнем і мечем» (1999)

Додаток М

Кадр з кінофільму «Гетьман» (2015)

Гондіус В. Портрет Б. Хмельницького. Гравюра

Копія портрету XVII століття. Художник невідомий